

Josip Anić

*Institut za migracije i narodnosti,
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 05. 05. 1989.

TRADICIJA MIGRACIJA U IMOTSKOJ KRAJINI**SAŽETAK**

Rad pokušava predstaviti historijski pregled prostorne pokretljivosti stanovništva Imotske krajine od pada pod Turke do današnjih dana. Geopolitička važnost ovog prostora (vojničke granice, »serhata«) uvjetuje da on često mijenja gospodare i dolazi pod vlast čas jednih, čas drugih. Ta su višestoljetna preganjanja susjednih vladara i dinasta izazivali nespokojsstvo imotskog puka, pa je onda razumljiva i njihova spremnost za pomicanje s toga nemirnog teritorija. Novi vladar dovodi i nove ljude; imanja mijenjaju gospodare. Pa onda opet, iznova! Siromašni krš i nemirna granica razlog su niskog stupnja gospodarske razvijenosti. To je nova paradigma migracija stanovnika. Očituje se i u kraćim i u daljim relacijama. To neprestano migriranje ušlo je u svijest, u historijsko pamćenje i ovodobnih stanovnika Imotske krajine, koju podjednako obilježava visok obujam unutrašnjih i vanjskih migracija, te iseljništva. Iako naučeno na neprestano kretanje, ovo stanovništvo ima jak osjećaj pripadnosti zavičaju, jer kako reče jedan njihov književnik (Raos), ne zaboravljaju da »ako i nevenu korijenje porežeš — uvenut će«. Uvijek spremni otići, još su spremniji vratiti se.

I.

Teritorij današnje općine Imotski kroza stoljeća bijaše krajina (vojnička granica), pa ga zato i danas s pravom nazivaju Imotskom krajinom. Kako se baš na granicama najčešće sukobljavala nenavidnost i teritorijalno posezanje susjednih vladara i dinasta, sasvim je razumljivo što su se i za ovaj kraj stoljećima otimali i naši i tuđi velikaši, kraljevstva i carstva.

Starohrvatsku župu Imotu (Emothu) prvi put spominje Konstantin VII. Porfirogenet polovicom X. stoljeća, koji ju ubraja među jedanaest županija uređene hrvatske države, pa se opravdano može pretpostaviti da je postojala i prije tog vremena — vjerojatno još za prvoga važnijeg hrvatskog kneza Trpimira (27 : 49). Zauzimala je otprilike teritorij današnje Imotske krajine (općine), uvalu Posušje i dio Bekije. Granica joj je na zapadu bila rijeka Cetina, na sjeveru planine Kamešnica i Zavelim, na jugu planina Biokovo, a na istoku išla je do sastava Neretve i Rame (26 : 61). Graničila je, dakle, na sjeveru s Livanjskom, na jugozapadu s Primorskom, na zapadu s Cetinskom župom, a na istoku joj bijaše Hum (Zahumlje). Glavni grad Imotske župe bio je Imotski (Imota) sazidan ondje gdje je nekada bila rimska osmatračnica, manja utvrda.¹

---

¹ Imota (Emotha) dobila je ime od rimskog grada Emanija (Emanio), koji se po mišljenju historičara nalazio baš na položaju današnjeg Imotskog (27 : 54). U srednjovjekovnim povijesnim izvorima Imotski se spominje kao utvrđeni grad (oppidum, castellum, castrum).

Ne želeći ovdje potanje ulaziti u povijesne i geografske pojedinosti, jer cilj ovoga rada to ne zahtijeva, sažeto ćemo ipak iznijeti neke podatke koji se odnose, ili imaju izravne veze, s migracijom stanovništva na ovom prostoru.²

Imotska krajina smjestila se uz tromeđu historijskih pokrajina Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Visoka planina Biokovo dijeli je od mora, pa putevi u tom smjeru moraju zaobilaziti planinske grebene. Reljef je raznovrstan. Sastoji se od brda, površi, planina, ostataka riječnih dolina, uvala, polja, običnih dolaca i dubokih provalija. Između premnogih uzvisina (od 842 do 1762 m n/v) negdje ulančanih, a negdje bez reda, nalaze se prostrane zaravni i udoline. Za gospodarstvo najvažnije je Imotsko polje, koje u dijelu što danas pripada općini Imotski čini oko 7 posto ukupne površine Imotske krajine (45 : 646 km²). Nažalost, jedan njegov dio, možda najplodniji, neiskorišten je zbog plavnosti, ili se koristi za kulture kratkoga vegetacijskog razdoblja — poplave su znale vrlo često otimati plodove i takvih usjeva (22 : 83).

Imotska je krajina, inače, oskudna vodom, posebice njezin brdski dio. Kroza polje teče rječica ponornica, Vrljika. Donedavna kišnica je služila velikom dijelu stanovništva za sve njihove potrebe (hidrografija krša).

Umjereno kontinentalni klimatski uvjeti Imotske krajine u predjelima uz polje nešto se ublažuju i poprimaju karakteristike sredozemlja. Klima, kao i tlo, koje je velikim dijelom krš, uvjetuju izbor uzgoja poljoprivrednih kultura (vinova loza, duhan, žitarice).

Stanovnici su do pred Drugi svjetski rat bili glavninom (preko 90 posto) zemljoradnici (zbog maksimalnog iskorištavanja sve plodne zemlje u ratarske svrhe stočarstvo je bilo malo i uzgredno, a industrija sasvim nerazvijena). Sistem nasljeđivanja očinskog posjeda (među sve sinove, a redovito i među neudate kćeri) imao je za posljedicu usitnjavanje individualnih gospodarstava. Komadići škrte zemlje nisu omogućavala održavanje vrlo često brojnih članova obitelji, a povećani prirodni priraštaj stanovništva nije pratila adekvatna industrijalizacija ili razvitak drugih neagrarnih djelatnosti.

Gustoća stanovništva Imotske krajine s obzirom na obradivu zemlju dosta je velika. Početkom stoljeća (1900) ona iznosi 56 stanovnika na četvorni kilometar, da bi se pred Drugi svjetski rat povećala na 78 stanovnika.³ Ova demografska činjenica modificira unekoliko sistem nasljeđivanja, jer potomci odustaju od djelidbe očinstva kako bi očuvali posjed u cjelini. Tako se stvaraju obiteljske zadruge, a djeluje to i na druge oblike života u ovoj sredini.

Ipak, oskudica agrarnog zemljišta, značajan prirodni priraštaj, nepovoljni klimatski uvjeti i nerazvijene gospodarske prilike općenito stvaraju višak agrarnog stanovništva koji mora tražiti izvor egzistencije na drugom mjestu. Iz svih ovih razloga Imotska krajina jako je emigracijsko žarište. Ona to, međutim, nije od jučer; u njoj živi duga i raznovrsna migracijska tradicija.

Daleko od pomisli da nekadašnju migraciju stanovništva u Imotskoj krajini poistovjećujemo sa suvremenim ekonomskim migracijama, želimo pokazati kontinuitet seljenja u ovim prostorima koji je mogao biti okvir formiranja historijske svijesti o »neizbježnoj sudbini« (»prokletstvu«) potucanja »od nemila do nedraga«. Na toj tradiciji, naime, rođeni su i odgajani i suvremeni imočanski migranti. Vjekovima stvarani i dotjeravani socijetalni mehanizmi samoobrane od te »pošasti« funkcioniraju i danas (modificirani, dakako, priilikama koje utječu i na prostornu pokretljivost ljudi).

² Ratovi i njima izazvana pustošenja (historijske prilike) i geomorfološki uvjeti nepovoljni da osiguraju i minimum za ljudsku egzistenciju osnovni su razlozi masovnijih prostornih pomicanja stanovništva sve do najnovijih dana.

³ Po popisu stanovništva iz 1910. Imotska je krajina po gustoći stanovništva na drugom mjestu u Dalmaciji, odmah poslije Splita (27 : 23).

Paradigme »vjerskih«, »političkih«, »proizvodno orijentiranih«, »potrošačkih« migracija konotirane su ovdje, prije svega, potrebom da se preživi! Morfologija zadovoljavanja te primarne potrebe raznovrsna je, a upornost njezinih protagonista besprimjerna.

II.

Izostavit ćemo ovje povijest i migraciju ovdašnjeg življa do vremena pada pod vlast Turaka.⁴

Ne zna se točno kada je Imotski pao pod Turke, mada se Ujevićeva argumentirana datacija (1493) čini najvjerojatnijom (27 : 70). Iako su Turci Imotsku krajinu ugrožavali (možda časovito i djelimice zauzimali) već od pada Bosne (1463), osvajanjem Imotskog za Krajinu nastupiše teški dani, kojima ionako kao »serhat« (krajina) nije oskudijevala. Seoba stanovništva na ovom prostoru ni prije ni poslije ne bijaše većih do u ovo doba.

Strah od osvajača »nevjernika« (neprestano potpirivan od katoličkog svećenstva), ali i neprestane čarke na granici, navode stanovništvo na seljenje. Ljudi s polja i njegova ruba bježe u brdovite zakutke. Stalna se naselja premještaju na teže dostupna mjesta, a kuće sazidane oko polja i na polju (ukoliko ih Turci ne zaposješe!) koriste se kao staje i ostave poljoprivrednih alatki. Turska je, naime, uprava podrazumijevala naseljavanje potrebnih vojnika, činovnika, predstavnika vlasti i njihovih obitelji. Ovi, naravno, zauzeše najpovoljnije lokacije (Imotsko polje i okopoljna zemljišta), a useliše se i u napuštene domove izbjeglog stanovništva.

Prostorna pokretljivost stanovništva nije bila samo lokalnog karaktera (iz boljeg u gore — s polja u brda). Značajno je i iseljavanje — napuštanje zavičaja.

Dva su smjera toga kretanja: prvi, prema mletačkoj Dalmaciji (inspiriran, u prvom redu, vjerskim razlozima) i drugi, prema turskoj Bosni (zasnovan na procjeni da će Turci sići i u primorje, pa je bolje bježati u unutrašnjost, ali što dalje od granice). Prvi smjer kretanja vodio je stanovništvo najprije u susjedno makarsko i splitsko primorje, i kasnije dalje (etapno, fazno seljenje). Splitski ogranak, poslije kraćeg zadržavanja na Klisu, već početkom XVI. stoljeća odlazi u Vinodol (Hreljin i okolice), gdje »vlaško« hercegovačko stanovništvo (Imotski je tada u Hercegovini) dobrohotno primaju i podupiru Frankopani.⁵ Makarska se, pak, struja raspršila po primorju od Omiša do Živogošća i Zaostroga. Dobar dio njih kasnije će bježati i na susjedni Brač (imotsko, vidjet ćemo, glavno utočište), a poneki — pomiješani s ostalim stanovništvom ovoga kraja — i preko mora u Molise.⁶ Za selidbeni smjer prema unutrašnjosti (kakvih će biti i u poznijim vremenima) čini nam se najinteresantnijim nestanak bogumila u Imotskoj krajini. Ujević piše: »Oni u vrlo malom broju dočekaše tursku vlast«, jer ih desetkovaše banovi kralja Matije, ali i humske vojvode Vlatkovići; preostali pristalice bogumila »pobjegoše u one predjele Bosne i Hercegovine gdje su vladali Turci. Od njih traže zaštitu, primaju islam i poslije se, vjerojatno, kao muslimani neki bar privremeno vraćaju na svoja stara ognjišta u Imotsku krajinu« (27 : 73—74).

Obujam prostorne pokretljivosti stanovništva u ovom kraju vidi se iz činjenice, da je do izгона Turaka bilo vrlo malo kršćana po Krajini, a »poslije

⁴ Opširnije o ovome piše dr. Ante Ujević (27).

⁵ Prof. dr. Radmila Matejčić navodi da i sačuvana prezimena i toponimi svjedoče o ovoj seobi stanovništva i njegovu uskočkom djelovanju.

⁶ O imotskom kontingentu među Moliškim Hrvatima piše Zlatović (29 : 25—36), čiju vjerodostojnost potvrđuje i mišljenje Radoslava Katičića: »Govori što potječu iz zaleđa Makarskog primorja ušćivali su se do danas na Južnim Apeninima (Molise)« (9 : 4).

pada Imotskoga u ruke Mlečana ne ostade ni jedan musliman na teritoriju Imotske krajine« (27 : 73).

Iako se i prije pouzdano znalo da je imotsko naseljavanje otoka Brača započelo već 1643, kada se pod vodstvom kasnijeg uskoka i junaka fra Mate Juranovića Imočanina tamo doselilo 37 obitelji, velik doprinos rasvjetljavanju ove tematike dao je prof. Jutronić (8). On se latio najpouzdanijeg vrela — matematičnih knjiga, koje su na osnovi Tridentskog koncila (1545—1563) i u našim krajevima bile obvezatne i prilično korektno vođene. Govoreći o porijeklu bračkog stanovništva, autor je u svakom bračkom naselju utvrdio prezimena obitelji uoči Drugog svjetskog rata (tada je, naime, vršio istraživanje), kao i obitelji koje su se odselile ili izumrle. Iz njegovih preciznih podataka zaključujemo da je više od četrdeset prezimena (najčešće iz Zagvozda i najbliže mu okolice) porijeklom iz Imotske krajine. Nadalje vidimo, da je to organizirano naseljavanje Imoćana na Brač bilo samo oko Kandijskog rata (1645—1669), dok su ostala doseljenja bila sporadična.⁷

U vrijeme izbijanja Kandijskog rata, poznata po teškim stradanjima stanovništva i po velikim migracijama, starješinom imotskog samostana na otočiću Prološkog blata bio je fra Petar Kumbat, koji je u samom početku rata zajedno sa svećenicima i većinom žitelja Imotske krajine pobjegao u Makarsko primorje.⁸ Turci se zalijetahu i u primorje, pa Kumbat sa još većim brojem svećenika (imotskog i makrskog samostana) i još većim brojem svjetovnog življa (sada uvećanim s nekim makarskim izbjeglicama) otplovi na Vrhbrač, gdje osnuje i novi samostan i novo naselje koje se od tada naziva Sumartin. Tako je Sumartin postao imotskom kolonijom na Braču (većina življa bijahu Imoćani, malo Makarani, a autohtonog stanovništva nije ni bilo). Doseljenici su imali punu podršku mletačkih vlasti, koje su im, dapače, pružile posebne pogodnosti (nisu plaćali nikakve daće, nisu snosili nikakve terete niti sudjelovali u javnim radovima, u rat su išli na poziv vlasti pod svojim kapetanom i činili posebno tijelo u vojnim formacijama). Povlastice što su ih vlasti pružale novonaseljenim stanovnicima izazivaju u starosjedilaca otpor prema novim susjedima, koje su nazivali »dogonima«. Te povlastice koje su »dogoni« u početku sami sebi priskrbili, potvrdio je 1702. generalni providur Dalmacije Alvise Mocenigo. Povlastice, s jedne, a turski zulum s druge strane, stimulirali su naseljavanje Brača sve dok 1714. tadašnji generalni providur Dalmacije Emo nije donio rješenje (a Senat ga potvrdio) da se među nove stanovnike neće primati nikakve nove obitelji. Ta je odluka, naravno, zaustavila priljev izbjeglica s kopna, ali su do tada prispjeli »dogoni« nastavili uživati stečene povlastice sve do dolaska Francuza (iako je u međuvremenu mletačku vlast bila zamijenila austrijska). U vrijeme Marmonta brački »dogoni« izjednačeni su u pravima sa starosjediocima (»egalite«), pa je ta mjera značajno utjecala i na njihovu asimilaciju.

Za vrijeme Kandijskog rata jedan dio Turaka preseleo je svoje obitelji u Bosnu, a imanja prepustio kmetovima na obrađivanje. Zbog velikog bijega stanovništva nedostaje radne snage koja bi obrađivala zemlju, te su Turci prisiljeni pozivati izbjeglice različitim obećanjima da se vrate u zavičaj. Dio Imoćana iz primorja vratio se još za vrijeme rata, a dio poslije, iako je Imotski i mirom iz 1669. ostao pod Turcima.

⁷ O Jutronićevu doprinosu točnijem uvidu u obujam imotskog naseljavanja Brača opširnije je pisao B. Pervan (17).

⁸ Ovo »pobjegao« valja shvatiti uvjetno, jer će Kumbat samo malo kasnije kao uskočki junak zadati Turcima grdnih nevolja.

U Velikom ratu (1683—1699)⁹ protiv Turaka bore se i njihovi kršćanski podanici u Bosni, pa ih stoga mnogo, u strahu od osвете, napušta Bosnu. Ovom prilikom doseliše se u Sinj ramski franjevci (1687) i dovedoše iz turske Bosne i Hercegovine oko četiri tisuće obitelji i naseliše ih po Imotskoj krajini, Neretvi i Makarskom primorju. Ove seobe produžuju se i dalje od 1687. sve do 1723. Za njihova trajanja naseliše se i imotska sela Aržano i Svib (27 : 88).

Za vrijeme Tursko-mletačkog rata iz 1715, u koji se godinu dana poslije umiješala i Austrija, imotski franjevci opet bježe u primorje (Dobrč — današnji Pisak, omiško primorje), a s njima i veći dio stanovnika imotskih sela Opanaka, Lovreća, Studenaca, Lokvičića, Ričica i Poljica (njih oko osam stotina — više od dvjesto obitelji) (27 : 88).

U to vrijeme bilo je još seoba s turskoga na mletački teritorij. Godine 1718. Matiša Alilović doveo je u Imotsko polje 240 obitelji iz hercegovačkih sela Mostarskog Blata, Goranaca i Broćna.¹⁰ Ovo naseljavanje odgovaralo je Mlečanima, jer ih je providur Mocenigo (procjenjujući da »među njima ima 570 ljudi sposobnih za oružje«) rado prihvatio, obdario i naredio da se nasele po Imotskom polju, dajući im imanja i očekujući pomoć u čuvanju granice.

Požarevačkim mirom (21. VII. 1718) dio istočne Hercegovine prema Crnoj Gori (oko Trebinja) pripade Turcima, pod kojima stanoviti broj stanovnika ne htjede ostati nego bježi na mletački teritorij. Mocenigo i njih naseljava oko Imotskog polja. Tom prilikom došlo je i 180 pravoslavnih porodica u Imotsku krajinu i naselilo se na više mjesta oko polja. Kako su se doselili sa crnogorske granice narod njihovo naselje nazva Crnogorci (27 : 91 i 93). Nekoliko godina kasnije dobili su i posebnu crkvenu općinu za pravoslavce iz Imotske krajine u Glavini (ranijem turskom begovskom čitluku). Od dobivene turske džamije doseljenici (s kaluđerom Vasilijem koji ih dovede) urediše sebi crkvu.¹¹

Padom Imotskog u mletačke ruke (1717), a naročito poslije Požarevačkog mira (1718) pored mletačke vojske i činovništva u Imotski, kao i u Krajinu, dolaze novi doseljenici. Uz prebjegli narod iz susjedne Bosne i Hercegovine, dolaze i mnogi obrtnici iz primorskih gradova, pa čak i Italije, a prostrane i najbolje posjede izbjeglih begova u Imotskom polju za »ratne zasluge« Venecijanci podjeljuju svojim privrženicima iz omiškoga i makarskog primorja (Franceschi-Perinovići, Caralipeo-Despotovići, Deškovići, Vučemilovići, Colombani i dr.) iako je u borbama s Turcima za ovo zemljište proliveno najviše krvi imotskih izbjega.¹²

Vlasnika zemljišta bilo je više vrsta, s raznim pravima i s različitim temeljem tih prava (27 : 101). Najveće i najbolje posjede dobili su ljudi vladina povjerenja za vojničke zasluge u bojevima s Turcima. Drugi bijahu neka vrsta feudalne gospode (većinom pristigle s Mlečanima) koje je Mletačke republike zemljištem nagrađivalo za osobne ili obiteljske zasluge. Manje i lošije dijelove zemljišta dobili su i zaslužni imotski seljaci, raniji turski kmetovi.

⁹ Ova rat nazivaju još i Bečki rat. Rat za oslobođenje, a vodili su ga Habzburgovci protiv Turaka. Krivnjom zemuničkog Turčina Ali-bega izbiše sukobi i u Dalmaciji zbog čega se 1684. u rat umiješala i Mlečani (29).

¹⁰ Prema autentičnom pismu generalnog providura Dalmacije Moceniga, hercegovački je naša serdaru Alilović dao dostojanstvo age i plaću, te ga postavio za glavara ovih sela. On je i pored toga svoje usluge ponudio »Prejasnnoj republici«. Narodu priviklu oružju i ratovanju ona zauzvrat daje zemljište za koje će se on znati i htjeti boriti (27 : 89).

¹¹ Svi doseljenici ne bijahu iz istog sela, pa ni u Imotskoj krajini ne naseliše istu lokaciju. Stanovnici današnjih Crnogoraca dođoše iz Zubaca, a oni u Nebriževcu (!) iz Popova (23a : 226—236). Pridošlica bijaše i iz sela Carina i Orača.

¹² Već smo spomenuli franjevece-uskoke Kumbata i Juranića. »Pivajući« o jednom iz mnoštva Imočana koji ratovahu s Turcima »prid četom je Plavša arambaša / silni uskok ispod Imotskoga«) Andrija Kačić-Miošić bilježi, da je Plavša junakovao za Morejskog rata i uskočio iz Imotskog u primorje, a da se poslije mira nastanio u Cetini (»Pisma od Plavše arambaše«, Razgovor ugodni naroda slovinskog).

koji su kao uskoci pomagali Mlečane u ratu. Odnos ovih novih vlasnika zemljišta prema svome darovatelju, Mletačkoj republici, bio je reguliran posebnim zakonom, poznatim po njegovom autoru (generalnom providuru Dalmacije) kao »Grimanijev zakon«. Iz ovog propisa najvažnije je da darovana zemlja i dalje ostaje državna, a uživatelj daje državi jednu desetinu prihoda. Zemljište se, dakle, ne može prodati (ali može dati u zakup na polovinu ili trećinu), a ženski potomci nemaju pravo nasljedstva ustupljenog zemljišta. U slučaju da u darovanim obiteljima izumiru muški članovi, država preuzima zemljište opet sebi i daje ga na uživanje drugom.

Za mletačke vladavine (1717—1797) prilike u Imotskoj krajini bijahu kao i za Turaka, ako ne i gore. Novoj je upravi jedini cilj bio zaštititi miran razvitak svoje trgovine po Jadranskom moru i izvući što veću korist (u ljudstvu i sredstvima) iz ove zemlje. Protivno svakom razumnom očekivanju, u mirnodopskim uvjetima, privreda je nazadovala. Zabranjena je sadnja podneblju i zemljištu najprimjerenijih poljoprivrednih kultura — duhana i loze, a ni krumpir se sve do dolaska Francuza (Dandolo) nije sadio. Porez je zato utjerivan nemilosrdno, a povlaštena klasa i crkva, iako najbogatiji, nisu ga uopće plaćali. Mlečani ne podižu nikakve javne dobrotvorne ustanove, osim najneophodnijih za zdravstvenu zaštitu njihove vojske (lazareti-osamice i jedna privremena bolnica). Niti o minimalnoj prosvjeti ne vodi se računa.¹³ Jedinu osnovnu školu u cijeloj Krajini vodi svećenik, koji ne prima državnu plaću već ga plaća stanovništvo. Za mletačkog vladanja u Imotskoj krajini nema uopće putova, osim konjskih staza, jer su stari rimski razrušeni i zarasli u drač, a novi se ne grade (i to će izmijeniti Francuzi). Radi vjere, narod i ovakvu upravu smatra boljom od turske. (To što poljske begluke turskih begova zauze mletačka gospoda, a turske harače i namete zamijeni državni porez, narod kao da ne vidi. »Prejasna« je republika kršćanska zemlja!) Postupak podmitljivih mletačkih činovnika spram stanovnika bijaše krajnje birokratski, neprijateljski, čak satrapski. »Nešto je ipak mletačka uprava imala privlačivo, što je zanimalo i osvojilo naš narod u Dalmaciji, pa i u Imotskoj Krajini. Mletačka uprava nije ih dirala u njihovu drijemežu, puštala ih je da žive kako hoće«, piše Ujević (27 : 104).

Ipak u vrijeme mletačke uprave nema iseljavanja iz Imotske krajine. Uljuljani mirom — uživaju što imaju i ne traže ništa više.

U čestim i dugotrajnim ratovima (XVII. i XVIII. stoljeće) opterećena mnogim pogreškama načinjenim u prošlosti, kao i zastarjelim državnim uređenjem, nekada moćna i slavna Mletačka republika sve više slabi, dok u njezinom susjedstvu jačaju druge dvije države — Austrija i Francuska. Tajnim ugovorom u Leobenu (Ljubnu) Francuzi se obvezaše ustupiti Austriji Istru i Dalmaciju, a zauzvrat im ovi dopustiše likvidaciju oslabljene »Serenissime«.

Vrijeme od pada mletačke vlasti pa do dolaska austrijske vojske (pod generalom Matom Rukavinom) ispunjeno je teškim i krvavim događajima u dalmatinskim krajevima. Naši ljudi otpušteni iz mletačke vojske donose i šire zastrašujuće glasove o Francuzima (»neznabošcima« koji zastupaju ideje Revolucije), jer su padom Republike očekivali njihov skori dolazak.¹⁴ Zbog ovakvih glasina, poticanih od svećenstva zabrinutog za mnoge i velike svoje po-

¹³ Za svega svog vladanja Mletačka uprava u Dalmaciji nije otvorila niti jednu osnovnu školu, a javnih srednjih škola u Dalmaciji nije ni bilo.

¹⁴ Ovo strahovanje od Francuza bijaše preuranjeno, jer je Napoleon Leobenskim ugovorom (18. IV. 1797) i Campoformijskim mirom (17. X. 1797) Dalmaciju prepustio Austriji. Iskrcavši se u Naretvi (5. X. 1797) austrijska vojska pod zapovjedništvom generala Rukavine preko Vrgorca, Imotskog, Sinja i Knina za 17 dana stiže u Zadar, čime je konačno sva Dalmacija bila zaposjednuta i podvrgnuta austrijskoj vlasti.

sjede i ostale povlastice (jer Francuzi žele odvojiti crkvu od države i indiferentni su prema religiji), u mnogim mjestima dolazi do žestokih narodnih nereda i pobuna. Vlasti ostale iza pada mletačke uprave nisu bile kadre održati red i mir, niti pružiti bilo kakva jamstva i nadu za budućnost.

Duž Dalmacije organiziraju se narodni zborovi i biraju izaslanici koji bi austrijskom caru i hrvatsko-ugarskom kralju Franji I. trebali izraziti svoje želje za sjedinjenjem s Hrvatskom i Slavonijom. Iako se javno car pozitivno izražava spram narodnih želja, stvarno nastoji spriječiti sjedinjenje, podupirući malobrojniji (i zato manje opasan) talijanski element u Dalmaciji.¹⁵

Prva austrijska vladavina u Dalmaciji trajala je od 1797. do 1806. Druga godina austrijske vladavine u Imotskom ispunjena je nemirima i bježanjem naroda u susjednu Bosnu, jer austrijska uprava nije gotovo ništa izmijenila od onoga što je od Mlečana naslijedila. Carsko-kraljevske vlasti nastoje svakako spriječiti bijeg podanika iz države, te u tom smislu izdaju posebnu zapovijed imotskom kapetanu Colombaniju (2). Koliku je pažnju ovom problemu poklanjala Austrija i koliki je razmjer imao ovo bježanje vidi se i po tome što je brigadno zapovjedništvo u Splitu poslalo u pomoć Colombaniju kolonela Daneseja, koji u ovom važnom pograničnom kotaru preuze vrhovnu vlast.¹⁶

Poslije poraza kod Austerlitz, mirom u Bratislavi (26. XII. 1805) Austrija gubi Dalmaciju, koja od tada biva podređena talijanskom kraljevstvu kojemu je kralj bio sam Napoleon, a potkralj njegov pastorak Eugen. Generalni prowidur Dalmacije postade Vicko Dandolo, a vojni zapovjednik general Marmont.

Iako je francuska vladavina u Dalmaciji bila kratka vijeka (1806—1813) upamćena će biti po nizu provedenih ekonomskih i kulturnih reformi (seljaci postaju vlasnici zemlje koju obrađuju — od plodoučivalaca postaju pravim vlasnicima; potiče se sadnja krumpira, duhana, voćaka, dudova, a razvija i stočarstvo; uvode se javni radovi i grade ceste; izjednačavaju se ljudi pred zakonom i vlastima — ne priznaju se nikakvi naslovi i prava stečena rođenjem; uvodi se civilni brak i sve se vjeroispovijesti proglašavaju ravnopravnima; odvaja se sudstvo od političke uprave; razvija se trgovina — osniva trgovačka komora, smanjuju se carine, održavaju stalni tjedni sajmovi; osnivaju se škole i unapređuje zdravstvo — liječnici obilaze sela i cijepu narod protiv boginja, zavodi se stroga kontrola nad zaraznim bolestima; u općoj nastavnoj osnovi proglašuje se načelo jezične ravnopravnosti — talijanskog i hrvatskog, a za vrijeme Marmonta to se počinje primjenjivati i u novinstvu, itd.).

Mnoge koristi od ovih reformi osjetile su se i u Imotskoj krajini (spomenimo ovdje samo izgradnju ceste Grabovac — Zagvozd — Župa — Rašćane, pošumljavanje kršnih predjela, osnivanje obrtničke škole u Imotskom i dolazak talijanskih obrtnika za učitelje kolarskoga i kovačkog zanata,¹⁷ uvođenje stalne poštanske linije, plaćanje učitelja), ali Imočani svejedno otaše zaista neprijateljski raspoloženi prema Francuzima (odbijaju plaćati desetinu, ne prišću u pomoć francuskoj vojsci u gušenju poljičko-ruske pobune). Njihova mržnja dolazi još više do izražaja kada francuska uprava (31. V. 1807) izdaje dekret o osnivanju dalmtinske legije, koja je najprije

¹⁵ Zbog Rukavininih obećanja i zagovaranja sjedinjenja, Austrija u Dalmaciji dijeli vojnu od civilne vlasti. Potonju preuze grof Thurn, čiji glavni zadatak bijaše suzbiti ideju sjedinjenja hrvatskih zemalja.

¹⁶ aKada su izbili veliki neredi između imotskih krajišnika i Turaka zbog ispaša i travarine u pograničnim krajevima Bosne i Hercegovine, Danese je postavljen (4. I. 1790) za kolonela u Imotskom.

¹⁷ Neki njihovi potomci i danas žive u Imotskom.

bila zamišljena na dobrovoljnoj osnovi, ali za manje od četiri mjeseca bi uvedeno prisilno novačenje. Ova mjera izazvala je pravi gnjev stanovništva, potpirivan bahatim ponašanjem francuskih vojnika, ali i ruskom propagandom i huškanjem protiv Francuza.¹⁸ Imočani bježe u susjednu Bosnu, da bi izbjegli francuskoj vojnoj obvezi. Vidjeli smo da je seljenja iz Krajine u Bosnu bilo i za vrijeme Turaka, ali ono sada postaje masovnije (i potaknuto drugim motivima).

Napoleon je 1812. i 1813. pretrpio tri uzastopna velika poraza, te je Austrija na Bečkom kongresu (1814—1815) drugi put dobila Dalmaciju. Imočani su s velikim veseljem dočekali Napoleonovu propast i dolazak Austrijanaca (1814), koji će im gospodariti dulje od stoljeća (sve do raspada Austro-Ugarske 1918).

III.

O dugom razdoblju austrijske uprave u Imotskoj krajini nećemo ovdje pobliže raspravljati (interesira nas, u prvom redu, prostorna pokretljivost stanovništva). Moramo ipak spomenuti bar neke pojedinosti koje upućuju na životne prilike u to vrijeme.

Pri prijelazu od francuske k austrijskoj upravi narod nije osjetio nikakve boljčke. Najveći zagovornici austrijske vladavine »suprotive francuskoj« (franjevci na čelu sa fra Andrijom Dorotićem) najviše se razočarale (reformama Josipa II bila su im ograničena stanovita stečena prava, a zakonom iz 1827. u tome se išlo i dalje kolebajući se da im uzmu i pravo na župe). Privreda, prosvjeta, zdravstvo, trgovina i promet vrlo sporo napreduju.¹⁹ Stanje je putova loše. Imotski je potpuno otkriven od primorja jednako kao i od turske Bosne. Nema priključka ni na cestu koju izgradiše Francuzi (cesta, od Ciste do Šestanovca preko Prpuše i od Imotskoga do Zagvozda preko Škobaljuša izgradit će se tek kasnije²⁰). Iz Splita preko Sinja za Imotski vozi nekakva kočija — »koloslanica« (nazivaju je još i »brzovoz«) po kojoj za stotinjak kilometara treba cijeli dan vožnje i može primiti samo četiri putnika (iako, istina, ionako najčešće ide poluprazna). Pored groznih putova, sigurnost putnika i trgovačkih karavana ugrožavaju hajdučke družine, koje se spominju još u vrijeme Turaka i Mlečana,²¹ a umnožiše se poslije 1860 (Musić, Sočivica, Šimić i dr.). Protiv njih zajednički se bore Turci i Austrijanci (primjera radi, za poznatim hajdukom Andrijicom Šimićem potjernicu nije izdala Turska već Austrija; ona ga je i uhitila i u njezinim je zatvorima izdržavao dugogodišnju robiju, iako u krajevima pod Austrijom uopće nije četovao).

Da nevolje budu još i veće, stanovništvo je izloženo i drugim nedaćama — opakim bolestima, elementarnim nepogodama (potresima, poplavama, tučama i studeni u nevrijeme), te nerodnim godinama i gladi. Stari redoviti gost — kuga — haraše 1814, 1815, 1816. i 1817, a onda kolera (1831. i 1836,

¹⁸ Ruski brodovi krstarili su Jadranom, mjestimično se iskrcavali i poticali narod na ustanak (prvi iz 1807. u omiškim Poljicima).

¹⁹ Nebriga Austrije za prosvjetne prilike u Dalmatinskoj Zagori vidi se iz činjenice da je 1868. u četiri kotara (benkovačkom, kninskom, sinjskom i imotskom) bilo svega 20 osnovnih škola, dok ih je, na primjer, samo u hvarskom bilo 16 (25 : 42). I četiri godine kasnije u cijeloj Imotskoj krajini (preko 27 tisuća stanovnika) samo su dvije, a i te su slabo posjećene. Vlada opća nepismenost.

²⁰ Osjetit će to i sam austrijski car Franjo Josip I, koji je 1875. posjetio Imotski. Po velikoj će kiši morati jašiti na konju punih dvadeset kilometara (od Imotskog preko Škobaljuša do Zagvozda).

²¹ Hajduci su Mlečanima za galije prodavali roblje, među kojim bijaše i kršćanskoga svijeta (vidi u Raosa i Aralice).

pa opet i još jače 1855), te boginje (1882). Od bolesti i gladi smrtnost bijaše velika. Kroničari kazuju da mladi starijima i od usta otkidahu nebi li u kući bila jedna usta manje (pomognuto usmrćenje). U mnogim sirotinjskim kućama jela se kora s drveta i korijenje divljih trava — takva bijaše glad!

I u vrijeme naoko normalnijih prilika stanje nije bilo znatno bolje. Osobno zanimanje stanovnika jest poljoprivreda, ali ni nju ne prati sreća. Austrija dopušta sadnju duhana, koji ovdje vrlo dobro uspijeva, u strogo utvrđenim (malim) količinama, a kao monopolist plaća ga seljaku mizerno.²² Glavnu ratarsku granu okopolskog seljaka — vinogradarstvo — pri kraju austrijske vladavine pogodila je najprije peronospora (sa zatišjem 1893—1897), a bi ga (1910—1918) peronospora totalno uništila. Daleko bi nas odvelo kada bismo ovdje komentirali i »vinsku klauzulu«. Imotski seljaci i ne samo oni, uživahu sve »blagodati« austrijske uprave.

Nosilac austrijske vlasti i protunarodnog duha bijaše tek činovništvo. Da bi gušila nacionalnu svijest i s te strane neutralizirala političke napasti, Austrija i u Imotsku krajinu dovlači talijanske službenike i njima podjeljuje sve značajnije položaje.²³ Nije stoga nimalo čudno što su pečati, tiskanice, službeni jezik, table na općini, školi, pošti na talijanskom jeziku. Na njemu ureduje i sud između hrvatskih stranaka. Porezni ured čak i nepisanim seoskim glavarima šalje dopise na talijanskom jeziku (koje ovi, istina, vraćaju, jer ih ni na hrvatskom nebi znali pročitati). Valja ovdje kazati da je gušenje hrvatskog jezika najjači stupanj postiglo baš za vrijeme Austrije, jer zbog još uvijek neartikuliranih nacionalnih osjećaja mletačka uprava koristi talijanski jezik iz sasvim praktičnih razloga. U Imotskoj krajini živi sačica Talijana (zajedno s onima koji se tako grade), pa je u narodu (1890) izazvao čudo trojezični natpis (talijanski, njemački, hrvatski) na duhanskoj stanici. Graničari se, međutim, ni tome dugo ne čude, jer na stalne mijene naučiše.

Mletačku i francusku praksu da na istaknute upravne položaje u Imotsku krajinu dovode strance (Semitecolo, Dolfin, Balbi, Falieri, Corner, Canal, Catti i brojni drugi) nastavlja i Austrija. Opet su imotski načelnici isključivo doseljenici, bilo da su Talijani (Colombani, Rossi, Mazzi, Gazzari, Grioni), Nijemci (Frantz, Hohenlohe) ili Česi (Nacho, Daucha), bilo da su zbog podzrivosti spram autohtonog stanovništva dovodeni s Korčule, Sinja ili drugih naših krajeva (Mirošević, Galasso, Depolo, Markoča, Tripalo i dr.). Uglavnom, Imočana kao da i nema.

Poslije austrijske okupacije Bosne i Hercegovine (1878) veliki dio okolice Bugojna naseljen je Imočanima. O toj migraciji pisali su različiti autori u više brojeva *Vjesnika Zemaljskog muzeja* u Sarajevu.

Između 1880. i 1890. počelo je iseljavanje u prekomorske zemlje, koje će kasnije poprimiti masovno obilježje, a da nije bilo sjevernoameričkih ograničenja iseljavanje bi bilo još i veće. Ujević procjenjuje da se iz Imotske krajine u razdoblju 1881—1890. iselilo 5,18 posto stanovništva, od 1891. do 1900. 3,19 posto, te od 1901. do 1910. 3,14 posto. Dalje navodi, da je ovaj postotak značajno opadao, te da je iseljavanje u prekoceanske zemlje pred Drugi svjetski rat bilo manje od 0,1 posto (27 : 25). Obujam iseljavanja na početku stoljeća ilustrira podatak, da se u razdoblju od samo tri godine (1905—1907) u SAD otiselilo 1500 najzdravijih mladića iz Imotske krajine (27 : 176), a da to nije mnogo zabrinjavalo austrijsku upravu.

²² Besmislene su usporedbe između cijene kilograma otkupljenog duhana i kutije cigareta (baš kao i danas!), pa je sasvim razumljiva pojava imotskog krijumčarenja (»kamišari« su preporodači duhana).

²³ U nastavku kazat ćemo riječ-dvije o imotskim poglavarima.

Usporedo s ovom prekomorskom migracijom, tokovi radne snage započet će i prema industrijskim zapadnoevropskim zemljama. Kao kuriozitet na-vedimo, da su Imočani radili i na kopanju Sueskog kanala i da su neki od njih tu i ostali,²⁴ a posla i zarade tražili su i u Južnoj Africi.

Oskudica poljoprivrednog zemljišta, nepovoljni klimatski uvjeti, opća go-spodarska zaostalost i značajni prirodni priraštaj stvaraju višak agrarnog stan-ovništva koji egzistencijalni izvor treba potražiti na drugom mjestu.²⁵ Smje-rovci i domašaji toga traganja bili su različiti, kao što je bila različita i dužina pojedinačnog zadržavanja u tuđini.

Još za vrijeme turske vladavine u Bosni, Imočanin je »dalmatinski kra-jišnik koji iz Bosne pregoni trgovinu na otoke« (16:43) — iz primorja vozi sol, čohu, rakiju i južno voće, a iz unutrašnjosti dovozi žito, krumpir, stoku i drvenu građu. Poslije aneksije Bosne i Hercegovine Imočani — odjeveni u svoju narodnu nošnju — po Austro-Ugarskoj i Njemačkoj prodaju bosanske orijentalne filigransko-kujundžijske radove. Za strance jednako je bila egzo-tična njihova odjeća, kao i ručni izraci što su ih prodavali. Veliki broj mo-maka iz brdskih zapadnih sela Imotske krajine, sa svojom korpom na rame-nu, sa svojim dućanom na truhu, običi će ne samo cijelu Hrvatsku, Bosnu, Srijem i Slavoniju, nego i Češku, Slovačku, Mađarsku i Austriju, Njemačku i Francusku. Od ranog proljeća do kasne jeseni oni hodaju po svijetu sa svo-jim štapom i kovčežićem na truhu. Skromno žive, trošeći za hranu par nov-čića na dan, a sav zaštedeni novac šalju, ili zimi donose kući.

O ovim sezonskim migrantima, putujućim trgovcima, pokućarcima (u Imotskoj krajini nazivali su ih »galantarima«, jer su kasnije prodavali uglav-nom galanterijsku robu) u narodu je vrlo živo sjećanje sve do danas, jer se ovakvo sitno trgovanje — kao zanat — nastavilo i u razdoblju između dva svjetska rata. Zapravo, najprobitačnije su godine za galantarenje i bile one između 1920. i 1930.

Galantarsko nosanje »dućana« po svijetu moglo je započinjati tek sa 24 godine života, jer su općine samo takvima davale knjižice o pravu pokuća-renja, ali su Imočani ilegalno u svijet odlazili i sa nepunih osamnaest (i tim se poslom nastavili baviti sve do pedesete). Zanimljivo je ovdje navesti, da su ih u Sloveniji vrlo nerado puštali trgovati,²⁶ a da ih Italija uopće nije pri-mala. Bilo je također slučajeva, kada se ni u dobrohotnijim zemljama od ga-lanterije nije moglo živjeti, pa se Imočanin privremeno prihvaćao i drugih sezonskih poslova i »vraćao kući o Božiću«. (Za njega je obitelj svetinja, mor-al mu je visok, porođaja ima mnogo.²⁷)

Opća je suglasnost o tomu što su »galantari« prodavali, ali su različite procjene o tome koliko ih je bilo, koliko su zarađivali. Vrlo vjerodostojnim čini se procjena da je polovicom trećeg desetljeća ovog stoljeća bilo oko tisu-ću i pol imotskih pokućaraca (samo iz Lovreća preko šest stotina). Horvat računa da su oni 1929. zaradili preko dvanaest milijuna dinara, i to čistih — bez troškova za odijela, hranu, putovanja i ostalo, odnosno da je svaki

²⁴ U Aleksandriji je i katolički biskup bio Imočanin, baš kao i Lujo Zaja — predsjednik »Slavjanske sloge« (osnovane 1895).

²⁵ Karakterističan i dojmljiv u ovom smislu jest govor što je u Imotskom (6. II. 1870) održao vođa Narodnog pokreta i dugogodišnji imotski narodni zastupnik (1870—1887) don Mihovil Pavlinović, kada reče: »Na stotine odlazimo glavom po svijetu, da u prekomorskoj raboti, kao Paraonovi argatari, staru i nejaku zimnicu u ove grozovite krše dovučemo, ako prije na tuđem ognjištu ne zaglavimo, ako starcu babi i sirotj djeći put glas ne dode...«

²⁶ Pokućnica je bilo i iz drugih naših krajeva (npr. Hrvatskog zagorja i Gorskog Kotara). Oni su se po mnogo čemu razlikovali od imotskih »galantara«. U Sloveniji su bili poznati pokućarci iz Kočevja, tzv. »kočeberi«.

²⁷ Listanjem matičnih knjiga rođenih saznali bismo da se u to vrijeme većina djece rađala ujesen ili pred zimu. Začeše se onda kada im se oči kući vrtiše. O ovome vrlo pouzdano i zanimljivo piše Raos.

zaradio preko 8.250 dinara na godinu, i to više od 70 posto u inozemstvu (7 : 27 i 28). Ante Bilić, mještatinin, koji se ovim problemom i sam bavio, računana sa daleko većim brojem »galantara« i znatno većom zaradom (4).

Preskočit ćemo slikoviti opis nepismenoga putujućeg trgovca (sa pet-šest olovaka u džepiću od jakete, iskrivljenih ramena i ispupčena trbuha od nošenja »dućana«) i samo kazati riječ-dvije o asortimanu prodavane robe i njezinu porijeklu. U skošenom kovčežiću i njegovim mnogim pretincima bijaše svega i svačega (»slasti za svako oko, mamca za svaku želju« — Raos): raznovrsne dugmadi, kopčica i spojnica, igala i iglica, crnih i bijelih kalemova konca, napršnjaka i prstenčića, svakojakih češljeva i zrcala, najrazličitijih nožića, noževa i bruseva, pera i olovaka, križića i različitih medaljica, naočari, sapuna i kistova, opasača, traka i ženskih podvezica, šalova, kravata i rubaca, lula i cigaršpica, »i svakog čuda drugoga«. »Galantari« tu robu uzimahu kod grosista, po sniženoj cijeni, a često i na vjeresiju (pa plaćaju kada rasprodaju, ili se veletrgovcu naoči više ne pojavljuju).

Skitajući se »od nemila do nedraga«, spavajući po seoskim štagljevima i štalama konačeći se sa malo kruha, mlijeka i čvaraka, pokućarci od ušteđevina sagrađiše sebi kuću, staju, zahod, čatrnju, ogradiše vrtu, podigoše školu i crkvu u selu, put izgradiše. Oni, sezonci, zaista bijahu samo »na privremenom radu u inozemstvu«, iako se neki oženiše i stalno nastaniše u Bosni i Srijemu.

Poput svojih zemljaka iz zapadnih sela Krajine (Lovreća, Ciste, Studenaca) koji su po svijetu sezonski pokućarili težaci iz naselja podno Biokova odlazili su na »radu« u primorje i »po školjima« (na Brač i na Hvar). Jednako i prvi i drugi odlaze u proljeće i jednako se pod zimu vraćaju kući. Razlikuju se po tome, što su prvi uprtili svoje »korpe« (sanduke-dućane), a drugi se zaprtiše svojim motikama i mašklinima (jer naučiše i na njihove držale i na njihove težine). Još ih nešto čini drukčijim — posao i zarada. Dok će »galantari« iz svijeta donositi kući novac, nadničari će se iz primorja i s otoka češće vraćati s nagradom u naturi (tulje, »paćike«, ²⁸ rogači, sol i slana riba). Viškove ovih proizvoda njihove će žene kasnije prodavati u okopoljskim selima, ili razmjenjivati za žito, duhan, ili »štomudrago«.

»Škojarski težaci« najčešće godinama rade kod jednih te istih poslodavaca (»parona«), pa čak za motiku dorasle sinove kod njih u posao uvode, jer jedni druge cijene i dobro poznaju (»dobar otac — valjan sin«). Oni okopavaju maslinike i vinograde, obrezuju i polijevaju loze, beru i »turnjaju« grožđe i masline, a po potrebi rade i druge seljačke poslove. Pojedini od boljih i uglednijih težaka čak će i kumovati nekome gospodarevu sinu ili kćeri, iako su (između »parona« i težaka) bila česta prijateljstva i uvažavanja i bez kumstva. U zaradi, ipak, težaci nikada ne uspješe dostići »galantare« (zato su se bijedni tješili da u slučaju neke veće potrebe »kući mogu skočiti i priko nedilje«, što prvi iz tuđine nikako ne mogaše).

Nisu, međutim, »galantari« i »škojarski težaci« jedini imotski sezonski migranti. Slično muškarcima, na sezonske poljoprivredne poslove (poglavito berbu kukuruza) u »Slavoniju« (pod tim se podrazumijevala i Baranja, Srijem i Bačka) odlaze mlađe i poduzetnije žene, pa i samohrane majke. Baš kao što su među imotskim težacima po primorju i na otocima bile rijetke žene (vrlo ih je malo ponegdje i povremeno sudjelovalo u berbi), a među »galantarima« ih uopće nije bilo ni kao izuzetak, tako isto među imotskim radnicama u ravničarskim krajevima nije bilo muškaraca. Rijetki su izuzeci,

²⁸ »Paćike« su ostaci stiješnjanih i iscijeđenih maslina. Vrlo kalorična stočna hrana, odlična za tov svinja.

najčešće ostarjeli neoženjeni samci, koji inače bijahu predmet seoskog ismijavanja i poruge.

Kao i težaci u primorju, tako su i ove žene najčešće bile za rad nagrađene plodinama — kukuruzom (često neokrunjenim, u klipju), a rjeđe bi dobile i koju vreću pšeničnog brašna. Zajednički bi to žito dovozili teretnim vagonom do Splita, a onda unajmljenim kamionom do svog sela, gdje bi se dijelili. Tim mjerenjima prisustvovalo bi gotovo cijelo selo, kao na nekoj svečanosti, iako bi u tim prigodama znalo doći i do svađa, a ponekad i do tuče. Naravno, zavisti i ogovaranja nikada nije nedostajalo. Do sljedećeg odlaska na rad duhovi bi se smirili, pa se cijeli postupak ponavljao (sa nešto izmijenjenim sastavom radnica, jer su starije odustajale, a mlađe ih zamjenjivale).

Međuratna je migracija, osim iseljavanja u prekomorske zemlje, te prije spomenute sezonske odlaske od kuće, obuhvaćala i značajni kontingent imotskih radnika u zapadnoevropskim zemljama (poglavito u Belgiji i Francuskoj).²⁹ Oni su tamo ostajali po nekoliko godina, radeći po rudnicima, tvornicama i na drugim poslovima. Veći ih se broj uključivao u tamošnje napredne sindikate, pa i u članstvo njihovih komunističkih partija (iz njihovih je redova i većina od 60 imotskih interbrigadista u španjolskom građanskom ratu). Indikativan je u tom pogledu i »Spisak sumnjivih povratnika s područja Primorske banovine« iz 1936, sačuvan u arhivi predratne policije u Sarajevu (11 : 20—29), u kojemu se između 420 osumnjičenih navode i 93 Imoćanina (od kojih su 65 okvalificirani kao članovi vanjskih komunističkih partija).

Među Imoćanima koji su radili u inozemstvu bilo je, međutim, i onih koji su pristupili u Pavelićev ustaški pokret. U dokumentima ih je zapisano oko 160 (159 ili 163?) koji su 1935. bili po ustaškim logorima u Italiji (10 : 564—574).

Drugi svjetski rat, naravno, prekinuo je sve te migracijske tokove, iako su oni već i pred rat bili znatno smanjeni.

IV

Poslijeratnim provođenjem mjera agrarne reforme i kolonizacije stanovništva iz gospodarski pasivnih krajeva u Slavoniju i Vojvodinu obuhvaćen je i stanoviti broj imoćanskih obitelji. Političke predrasude prema većini hrvatskog stanovništva Imotske krajine u ovo vrijeme bile su glavnim razlogom što to preseljavanje nije bilo intenzivnije. Ante Mihlečić (13 : 28) navodi da su tada ipak kolonizirane 63 obitelji (svega oko 200 osoba) u Slavoniju. Iz ovoga podatka daje se zaključiti da se prvenstveno radilo o manjim obiteljima (s prosječno manje od četiri člana) kakve nisu bile tipične za ovaj kraj, pa se opravdano može pretpostaviti (poglavito zbog poznatog stava da se ovom mjerom pomogne zaslužnima iz narodnooslobodilačkog rata) da su to uglavnom bili preživjeli članovi obitelji partizana i/ili žrtava fašističkog terora. (Istina, bilo je slučajeva i cijepanja obiteljskih zadruga, pa je dio mogao biti koloniziran, a drugi ostati u zavičaju. Potonji su redovito bili starija generacija.)

Dr Vladimir Đurić pak piše da je u to vrijeme 18 obitelji iz Imotske krajine kolonizirano i u Stanišić u Vojvodini (6 : 737—746), dakle, daleko manje nego u Slavoniju. Za potrebe ovog rada nastojali smo provjeriti kod starijih i upućenijih osoba u Krajini kako to da su neke obitelji bile upućivane u Slavoniju, a druge u Vojvodinu i jesu li za to postojali kakvi kriteriji. Iako

²⁹ Nerodne godine i glad prisilile su Imoćane na seljenje čak i na početak velike ekonomske krize u svijetu. Tijekom samo jedne godine (1928) iz Imotske je krajine emigriralo u Slavoniju, Srbiju, Belgiju i Francusku oko šest tisuća ljudi (27 : 181).

nismo došli do jednoznačnih odgovora, ipak se čini da su imotski kolonisti u Slavoniji pretežno hrvatske nacionalnosti, dok su oni u Vojvodini isključivo Srbi. Teže je, međutim, odgovoriti je li ovakav raspored rezultat vlastita izbora kolonista ili je uvjetovan prethodno utvrđenim kriterijima kolonizacijskih organa.

Neposredno poslije oslobođenja, prostorna se pokretljivost Imočana (uostalom, kao i ostalih) zbivala isključivo na unutrašnjem planu. Nastavljaju se odlasci muškaraca u primorje i žena u Slavoniju, a prvi javni radovi odvući će iz zavičaja i stanoviti broj kvalificiranih zidara i tesara. S vremenom intenzivirat će se i migracija stanovništva sa sela u grad, a manji broj obitelji stalno će se odseliti u Slavoniju (Osijek i okolicu).

Valja kazati da je u vrijeme »prevrata« (neposredno uoči ili odmah po oslobođenju zemlje) bilo političkih bjegova zbog kolaboracije s okupatorom, ili radi nemirenja s novim državno-političkim poretom. (Imotska je krajina, zajedno s ljubuškim i širokobriješkim krajem, dugo poslije oslobođenja službeno bila neopravdano tretirana kao krajnje ustaška.³⁰) Pod izlikom političkih azila, te su bjegunce prihvaćale mnoge zapadnoevropske zemlje i potom ih iz izbjegličkih logora upućivale u SAD, Argeentinu, Australiju i Novi Zeland. Imotska politička emigracija nije malobrojna, iako u njoj značajnog udjela imaju i oni koji su zbog restriktivne politike izdavanja putnica (»politički problematičnim« osobama) bili prisiljeni na ilegalno prelazanje granice.³¹

Kada se početkom šezdesetih godina Jugoslavija odlučila na otvaranje granica i dopuštala građanima odlazak i zapošljavanje u inozemstvu, a poglavito nakon liberalizacije izdavanja putnica i izlaznih viza (1965), među prvima krenuli su i Imočani.³² Razloge ovom odlasku ne treba tražiti samo u njihovoj već stečenoj navici da kruha traže izvan zavičaja, nego i u malo izmijenjenim gospodarskim prilikama i mogućnostima zapošljavanja kod kuće.

Procesi industrijalizacije i deagrarizacije kao da su zaobilazili Imotsku krajinu. Udjel industrije u ostvarenju društvenog proizvoda iznosio je još 1970. tek nešto oko 2 posto (18 : 54). Stupanj opće razvijenosti (osobnoga i društvenog standarda i proizvodnih snaga) i sredinom osamdesetih godina na samom je dnu u SR Hrvatskoj, odmah poslije Slunja (14 : 28 i 58), te korigirani narodni dohodak po stanovniku iz 1976. iznosi svega 26,3 posto prosječnog u SR Hrvatskoj.³³ (Polje nije meliorirano, o komasaciji samo se priča, stočarstvo je zapušteno — brojna stada koza zakonom su već prije sasvim likvidirana, a u radnu dob dospjela je generacija rođenih u poslijeratnom razdoblju, koja ni u sebe ni u društvenom sektoru nema što raditi.) U ovakvim prilikama najracionalniji put vodio je u inozemstvo.

O suvremenim ekonomskim vanjskim migracijama iz Imotske krajine pisalo je više autora (Baučić, Puljiz, Vedriš, Rebić, Žužul, Šakić i dr.), pa ćemo ovdje iznijeti samo neke globalne podatke.

U povijesti popisa stanovništva Jugoslavije prvi put su 1971. popisani i radnici koji su otišli na rad u inozemstvo³⁴ (o broju prije 1971. nemamo po-

³⁰ Na takav neutemeljen stav, kao i na njemu zasnovanu i provodenu »policijsku« praksu, nimalo nisu utjecali podaci o imotskim interbrigadistima, predratnim komunistima, prvoborcima i mnogim učesnicima i suradnicima NOB-e i NOP-a.

³¹ Među prvim »gastarbaŕterima« bilo je također onih koji su prešli granicu bez putnice, jer su je uzaludno legalno tražili.

³² Aralica bi, na primjer, za pojedinca kazao: »... da je to jedan od onih velikih imotskih putnika kojima je Evropa pod jednom nogom, Amerika pod drugom, a Atlantski ocean mu dođe nešto kao manja kada ispunjena vodom« (Okvir za mržnju).

³³ O prednostima i načinu izračunavanja »korigiranog narodnog dohotka po stanovniku« vidi u: »Mjerenje i analiza razvijenosti općina SR Hrvatske« (14).

³⁴ O manjkavostima ovoga popisa pisao je Baučić (3 : 13—33).

uzdanih podataka). Ovom je prilikom utvrđeno, da se od 47.417 ukupno popisanih stanovnika općine Imotski 8.767 nalazi na »privremenom radu u inozemstvu«. Ima li se u vidu da je u dobnoj skupini od 20 do 59 godina tada popisano manje od 24 tisuće stanovnika, od kojih su opet više od polovice bile žene (koje u prvom migracijskom valu uglavnom nisu sudjelovale), spoznat ćemo svu težinu tolikog odljeva za rad najsposobnijeg stanovništva. Imotski je tada općina sa najvišom stopom vanjskih migranata u zemlji (18,6 posto).³⁵ Iz svega iznesenoga razumljivo je da su gotovo svi (98,2 posto) otišli u inozemstvo iz poljoprivrede, i to ponajviše u SR Njemačku (87,8 posto).

Popisom stanovništva iz 1981. uz »radnike na privremenom radu u inozemstvu« popisivani su i članovi obitelji koji s njima borave u stranim zemljama, te povratnici s rada u inozemstvu (otišli 1965. ili kasnije, te onih koji su prekinuli posao u inozemstvu i prije popisa vratili se u zemlju). Iako se ni sada rezultati našeg popisivanja ne podudaraju s komparabilnim podacima zemalja primitka, pa ni s procjenama naših kompetentnih institucija (Saveznog biroa za poslove zapošljavanja i Centra za istraživanje migracija Zagreb), uzet ćemo ove rezultate kao vjerodostojne.

Prema konačnim rezultatima popisa (23) u međupopisnom se razdoblju 1971—1981. ukupan broj stanovnika općine smanjio za blizu šest tisuća (sa 47.417 u 1971. na 41.496 u 1981). Smanjio se i broj radnika u inozemstvu (sa 8.767 na 4.519), zapravo — gotovo se prepolovio. Uz radnike u inozemstvu živjelo je i 1.588 članova njihovih obitelji, tako da je 1981. prema popisu u stranim zemljama živjelo ukupno 6.107 stanovnika općine (značajno manje nego što je prije deset godina bilo samo radnika). Smanjenje ukupnog broja stanovnika i broja radnika »na privremenom radu u inozemstvu« utoliko je problematičnije (slab obuhvat popisa?) jer se po ovim rezultatima u petnaestogodišnjem razdoblju (1965—1981) iz inozemstva vratilo svega 1.829 osoba. Iako se svi povratnici nisu morali vratiti u zavičaj (bivše stalno mjesto boravka) ovolika razlika u svjetlu prethodnih podataka može se teško objasniti. Iznenaduje također podatak da 4.519 radnika u inozemstvu uzdržava u zemlji samo 6.357 članova domaćinstva, iako je spojenih obitelji u stranim zemljama malo. Na temelju ovih podataka teško bi bilo zaključiti od čega žive imotski starci i djeca.

Već smo kazali da se dio imotskih povratnika naselio izvan zavičaja. Još dok su radili u inozemstvu jedni su od njih kupovali ili gradili kuće (stanove) u gospodarski (i drukčije) atraktivnijim krajevima (po primorju zbog turizma, u većim gradovima i u industrijskim središtima radi školovanja i zapošljavanja djece), a drugi su slično postupili nakon povratka. Među potonjima posebno valja spomenuti grupu autoprijevoznika, »bageraša« i drugih uvoznika strojeva i uređaja za uslužni rad. Oni su se stacionirali u mjestima u kojima su dobivali neke olakšice (manji porez na obrt ili radni prostor) ili za koja su predmnijevali da su tržišno interesantnija. Uopće nisu rijetki slučajevi da je dio domaćinstva i prvih i drugih ostao živjeti u zavičaju, i da ih povratnici nastavljaju pomagati kao i prije. Promjenom mjesta stalnog boravka i diobom domaćinstva nisu se nužno izmijenili ni ovi odnosi. Naravno, i među povratnicima u rodni kraj ima onih koji su, koristeći carinske olakšice, uvezli kamion ili bager, ali i oni će po zemlji putovati tražeći posla i zarade, pa ćemo ih tako sretati i po Crnoj Gori, Bosni, Sloveniji — svugdje gdje će moći bolje unajmiti kupljenu opremu.

³⁵ Veličinu ove devastacije radnih resursa procijenimo iz činjenice da je deseta općina s najvišom stopom vanjskih migracija u SFR Jugoslaviji — Bitola — imala manje od 12 posto.

Deargrarizacija sela (egzodus seljaka u grad) ovdje se nije mogla značajnije izraziti na liniji prema Imotskom kao regionalnom središtu, jer je Imotski mali gradić sa vrlo skromnim mogućnostima zapošljavanja. Orijentacija je zato bila prema Splitu, Zagrebu, Osijeku, ili naprosto prema najbližem primorju. Poduzetniji pojedinci, ili cijele obitelji, napuštali su rodni kraj i zauvijek se iseljavali iz Krajine. Ovaj proces bio je učvršćen i školovanjem mladih generacija, čiji su pripadnici poslije završenih škola i fakulteta stalno ostajali u mjestu školovanja, ili su svoje obitelji zasnivali u mjestima gdje su nalazili zaposlenje. Tako, na primjer, samo u Zagrebu ima više stotina zaposlenih Imočana i članova njihovih obitelji, kojima više, naravno, nije mjesto stalna boravka u Krajini. (Ova kretanja također objašnjavaju — barem dijelom — smanjenje ukupnog broja stanovništva na ovom prostoru.³⁶)

Sliku unutrašnjih migracija trebalo bi dopuniti radnicima koji sezonski, ili stalno rade u drugim mjestima, a obitelji im stalno žive u imotskoj općini. Zavisno od udaljenosti mjesta rada, kući dolaze češće ili rijede, a pojedinci zaposleni u najbližoj okolici (Omiš, Dugi Rat, Sinj) i svakodnevno. Među ove radnike-putnike («komutante», kazala bi Oliveira-Roca; 15 : 237) mogli bismo ubrojiti i Imočane koji na posao svakodnevno putuju iz svojih sela u općinsko središte (gdje je tvornica trikotaže, duhanska stanica, građevinsko poduzeće, metalna industrija i dr.), a poslije posla vraćaju se kući. (Manji broj radnika dolazi u Imotski i iz obližnjih sela hercegovačkih općina.)

Na kraju mogli bismo citirati dobra poznavaoa i pratioca imočanskih migracija prof. Vladu Puljiza: »Zapazili smo da se u posljednje vrijeme pojavila neka vrsta sezonskog rada u Americi.³⁷ Braća, rođaci, ili drugi srodnici dolaze na nekoliko mjeseci, koliko im viza dopušta, svojim, da nešto zarade, pa se potom vrte svojim porodicama« (20 : 3). Kratkoća vremena posjeta (na koje se izdaju vize) i visina putnih troškova za takve udaljenosti ograničavajući su faktori financijskog učinka ovakva privređivanja. (Pri tome, naravno, ne zaboravljamo zadovoljnije izvanekonomske interesa — obilazak rodbine, stjecanje iskustva, doživljaj nove zemlje, gradova i ljudi.) Zbog toga nije nimalo čudno što snalažljiviji pojedinci, i pored vrlo restriktivne imigracijske politike, pokušavaju ostati duže (ili stalno) i da u tome čak uspijevaju.

V.

Cilj našega rada nije bio prikazati cjelokupnu prostornu pokretljivost stanovništva na imotskom prostoru, nego samo pokazati najčešće razloge seljenja, obujam i oblike u dužem razdoblju. (Smatrajući ga netipičnim oblikom migriranja nismo, zato, spomenuli imotski kontingent izbjeglica u El Shatu u vrijeme Drugoga svjetskog rata.) Jednako tako nismo htjeli govoriti o pojedinačnim (mada veoma zanimljivim) sudbinama imotskih migranata. Morali bismo, inače, govoriti o ne baš malom broju talentiranih sinova Imotske krajine koji su u prošlosti završavali studije u evropskim zemljama (uglavnom svećenicima iz bogatijih obitelji Vuknića, Gudelja, Radića-Budalića, Bašića, Ujevića, Glibotića). Jedan je od njih (fra Mijo Runović) bio bliski prijatelj na Sorboni s kasnijim papom Pijom V. (Gislierijem),³⁸ drugi je (fra

³⁶ Napućenost Imotske krajine bila je najveća uoči II. svjetskog rata (50.430 stanovnika; 27 : 22). Još 1910. u imotskoj općini živjelo je 40.400 stanovnika, da bi sedamdeset godina poslije (1981) bilo jedva tisuću više (1948 — 47.834, 1971 — 47.417, 1981 — 41.496). Ova demografska kretanja rječito govore o intenzitetu i posljedicama migracija u ovom kraju.

³⁷ U ovom smislu Sjedinjene američke države nisu izuzetak. Sličnu pojavu imamo i u Kanadi, Australiji, pa i u evropskim zemljama.

³⁸ To je prijateljstvo naknadno urodilo i milodarom kojim je Pio V. pomogao obnavljanje franjevačkog samostana Sv. Frane i njegov povratak iz Makarske u Imotski (27 : 76).

Paskval Vujčić, četvorostruki doktor, biskup u Pulatu u Albaniji i Aleksandriji) drugovao s Maksimilijanom I³⁹ i Lesepsom. I mnogi drugi.

Znatiželjne bi moglo zanimati da su preci književnika fra Filipa Grabovca, »buditelja i mučenika narodne misli« u prvoj polovini XVIII stoljeća, otselili iz Imotskog u Ravne Kotare (tamo i danas postoji selo Grabovci, ali bez prezimena Grabovac), a odatle u blizinu Vrlike gdje Grabovci i danas žive u selu Grabići (29 : 57).

Obilje je zanimljivih pojedinosti o pojedinačnim sudbinama u kretanju ljudi ovoga kraja. (One, istina, više posvjedočuju osobnost migratornih odluka nego razloge i tijekomove brojnijih migracija; odnosno — svojom osebnjućnošću više intrigiraju skupljače rariteta nego što govore o socijalno-geografskim uvjetovanostima prostorne pokretljivosti stanovništva.) Kamo su sve Imočani lutali,⁴⁰ ili otkud su ljudi u Imotski dolazili, nije jednostavno nabrojiti. Znatiželjne bi, na primjer, moglo interesirati, da se poznati hrvatski kipar Ivan Rendić rodio u Imotskom, gdje mu je otac Supetranin klesao kamenje za novu sudsku zgradu (subotom se vraćao na Brač, gdje je i sina krstio, pa je Ivan upisan u supetarsku maticu krštenih; 29 : 57), a Tin Ujević u Vrgorcu, gdje mu je otac Imočanin bio učitelj. Druge bi, opet, moglo zanimati, da su tri brata Dundića (Marko, Ivan i Toma—»Aseksa«) prije Prvoga svjetskog rata radili u Argentini. Najmlađi Toma, vrativši se kući, bio je mobiliziran i upućen na istočni front. Kasnije je u Buđonijevim jedinicama neustrašivi borac, narodni heroj Crvene konjice. Poginuo kod Rovna u Ukrajini. Treće bi mogao interesirati životni put Tića Runca (Al' Caponeova tjelohranitelja), ili američkog Imočanina Mije Ujevića (svjetskog prvaka u »keću«), Fuđe Vučemilovića, alias Alda Valentinića (nekada najpoznatijeg svjetskog nogometnog menedžera; Imočanina u Argentini), ili nedavno umrlog književnika-boema Dinka Štambaka, predavača na Sorboni, izvanrednog esejista i erudita, pa nesvakidašnji uspjeh Franke Kutleša iz Ciste Velike, poznate modne kreatorice u Britaniji (tamo je od 1961) koja među svoju klijentelu ubraja ne samo mnoge slavne filmske glumice nego i članove kraljevske obitelji...

Kažemo, nismo imali takvu zadaću. Želje li smo utvrditi ekonomske, povijesne i druge paradigmatke faktore migriranja stanovništva na ovom malom djeliću naše domovine, pokazati raznolikost prostorne pokretljivosti i na temelju dostupnih i vjerodostojnih izvora pokušati neku kvantifikaciju.⁴¹

³⁹ Maksimilijan I. (1832—1867), austrijski vojvoda, brat Franje Josipa I, meksički car od 1864. do 1867. Strijeljao ga B. Juarez.

⁴⁰ Jedna anegdota govori, da je našavši jednoga starog hromog Imočanina na pustom otoku u Mikroneziji, istraživačka ekipa zaključila: »Ma, kud dalje? On bogalj dovde, a dokud tek odoše zdravi?«

⁴¹ Autoru je poznato da mlada imotska Amerikanka Marija Olujić priprema doktorsku disertaciju na sveučilištu Berkley o imotskim migracijama (mentor prof. dr. Eugene Hammel pokazuje za to veliki interes i pruža dragocjenu pomoć i poticaj).

LITERATURA:

1. Aralica, Ivan. *Okvir za mržnju*.
2. Arhiv obitelji Colombani u Imotskom.
3. Baučić, Ivo. *Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971*. Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Migracije radnika, knj. 4, Zagreb, 1973.
4. Bilić, Ante. »Tamo u njihovom kraju«. *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, 17. III. 1940.
5. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, Split, 1878—1922.
6. Đurić, Vladimir. »Geografski raspored novokolonizovanog stanovništva u Vojvodini«. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. 2—3, Beograd, 1953/1954. str. 737—746.
7. Horvat, V. *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata; Posljedica dinamike društvenih procesa*. Hrvatska državna tiskara u Zagrebu, Zagreb, 1942.
8. Jutronić, Andro. *Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču*, JAZU, Zagreb, 1950.
9. Katičić, Radoslav. »Mikrokozam dijaspore«. *Enciklopedija Jugoslavije*, V. tom, JLZ, Zagreb, 1988.
10. Krizman, Bogdan. *Pavelić i ustaše*. Globus, Zagreb, 1978.
11. Kujundžić, Nedjeljko. *Imotska krajina u NOB-u 1941—1945*. Općinski odbor SUBNOR-a i SIZ za kulturu, fizičku kulturu i njegovanje revolucionarnih tradicija, Imotski, 1981.
12. Matejčić, Radmila. »Senjski uskoci«. *Obrazovni program TV Zagreb*, 12. V. 1988.
13. Mihletić, Ante. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1952.
14. *Mjerenje i analiza razvijenosti općina SR Hrvatske*; projekt: Utvrđivanje i politika razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja SR Hrvatske, Ekonomski institut, Zagreb, 1979.
15. Oliveira-Roca, Maria de. »Tipovi cirkulacija stanovništva i radne snage«. *Migracijske teme*, br. 1, Zagreb, 1987.
16. Pavlinović, Mihovil. »Jedna noć u primorju«. Cit. prema N. Stančiću, nav. dj. str. 231.
17. Pervan, Boro. »Imočani na otoku Braču«. *Imotska krajina*, Imotski, 7. III. 1987.
18. Petrić, Ivo. *Koncepcija ekonomske razvojne orijentacije Dalmacije*, Institut za pomorsku, turističku i obalnu privredu, Split 1974.
19. *Prospetto cronologico della storia Dalmazia*, Zara, 1863.
20. Puljiz, Vlado. »Cilj — raditi za sebe«. *Imotska krajina*, Imotski, 29. XI. 1987.
21. Raos, Ivan. *Prosjaci i sinovi*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1971.
22. Roglić, Josip. »Imotsko polje«. *Fizičko-geografska ispitivanja*, Beograd, 1938.
23. *Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku*, br. 259, Beograd, 1982.
23. *Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku*, br. 259, Beograd, 1982.
24. Stančić, Nikša. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji — Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869*. Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.
25. Ströhl, Anton. *Pučko školstvo u Dalmaciji od 1814—1900*. Zadar, 1900.
26. Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925.
27. Ujević, Ante. *Imotska krajina*. Split, 1954.
28. Vrčić, Vjeko. *Imotske župe*, I—II. Franjevački samostan, Imotski, 1980.
29. Vrčić, Vjeko. *Franjevačka baština u Imotskom*. Franjevački samostan, Imotski, 1988.
30. Zlatović, Stjepan. »Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji«. *Starohrvatska prosvjeta*, Knin — Zagreb, 1897.

THE MIGRATION TRADITION OF IMOTSKI MARCH (CROATIA)

The paper attempts to present an historical overview of spatial mobility of the people of Imotski region from when they fell under Turkish rule to the present. The geopolitical importance of this area (a military march, Turkish: *serhad*) brought about that it often changed masters, coming under the rule first of one side, and then the other. Centuries of contention between rulers and dynasts disturbed the populace of Imotski, so that their willingness to leave their unquiet land is to be understood. New rulers brought new people! properties changed hands — and then again — all from the beginning! The impoverished carst and the restless border were reasons for a low level of economic development. This constituted a new paradigm for migration, which showed itself both in short-distance and in long-distance relations. Continuous migration became a part of the conscience, the historical consciousness even of the present inhabitants of the region of Imotski, which is likewise marked by a high rate of internal and external, as well as over-seas migration. Although accustomed to continuous movement, these people have a strong feeling of belonging to their homeland, since, as their author Raos has stated, they have not forgotten that »if you cut the root even of a marigold — it will die.« Always prepared to leave, they are even more prepared to return.